

HET PATERSWOLDSE MEER EN OMGEVING

Egbert Boekema

Het Paterswoldse meer ligt grotendeels in de gemeente Haren, onder de rook van Groningen. Het meer en een deel van de omgeving zijn eigendom van het Meerschap Paterswolde,

een orgaan waarin de gemeenten Haren, Groningen en Eelde vertegenwoordigd zijn. Volgens het *Handboek Natuurmonumenten in Nederland* uit 1991 omvat het gebied van het Meer-

schap maar liefst 560 ha. Als dit alles puur een natuurgebied zou zijn, dan zouden onze stadsvogelaars er een eerste klas natuurgebied vlak onder handbereik aan hebben. Het meer is echter in de eerste plaats een recreatiegebied. Desondanks zitten er ook vogels en omdat de wijde omgeving van het meer uit een afwisselend landschap bestaat, heeft het toch wel een zekere waarde, met name voor trekvogels.

Het meer is ontstaan door vervening. Vanaf ca 1740 werd er veen afgegraven, gedroogd en als turf afgevoerd (van Slageren 1989). Veel van deze verveners kwamen uit Friesland, zoals de Nijdammen (bekendste nazaat Jelle Nijdam). Bij het vervenen werden lange stroken land, legakkers genaamd, uitgespaard, wat op oude kaarten nog is te zien. Maar kennelijk werd er zoveel veen afgegraven dat door de invloed van wind en water veel smalle legakkers in de golven verdwenen. Rond 1830 bereikte het meer al vrijwel zijn huidige vorm. Van het oude land zijn een drietal eilandjes midden in het meer overgebleven, waarvan het meest westelijke omzoomd is door een rietkraag. De twee middelste twee zijn in de jaren zestig met zand opgehoogd en van een beschoeiing voorzien. In de oosthoek, waar weiland direct aan het water grenst zonder een beschutte rietkraag, verdwijnt nog steeds af en toe een pol land in de golven. Elders is overal beschoeiing aangebracht (veelal steenbrokken) of zorgt een rietkraag er voor dat de oevers niet verder afkalven.

De "skyline" van het meer wordt gevormd door het "groen" en de gebouwen en is de laatste tientallen jaren weinig veranderd. Karakteristiek voor het meer zijn de vele boompartijen, vooral in de zuidwest-hoek. Hier staat de zilvergrijze "vuurtoren" als meest karakteristiek gebouw. In de zuidhelft is eigenlijk nog het meeste veranderd op het water zelf. Op drukke dagen in de zestiger jaren draaiden de soms afgeladen rondvaartboten, zoals de Argo, Neptunus en Wilhelmina, hun rondjes op het meer. De meest karakteristieke zeilboot was de zestienkwadraat. Het massale dagjestoerisme in de zuidhoek van het meer, van waaruit de rondvaartboten bij "Visser" en "Helder" vertrokken is geheel verdwenen. Het zeilen is uiteraard gebleven, hoewel tegenwoordig meer planken dan boten het meer bevolken en de houten boten zijn thans in de minderheid. Het

voormalige restaurant "De Twee Provinciën" werd in 1989 gesloopt; de aangrenzende speeltuin met zijn doolhof (in '76 broedden er Goudvinken in de heg) en schelpengrot was al eerder opgeruimd. Alleen de bomen staan er nog, vooral Linden en Kastanjabomen. Het water van de brede gracht van de voormalige speeltuin heeft al 25 jaar dezelfde typische oranje-rode kleur, kennelijk omdat er veel ijzer in de bodem zit.

Aan de noordzijde heeft de uitbreiding van het meer, waarmee in de jaren zeventig werd begonnen, de wateroppervlakte vrijwel verdubbeld. Hierdoor en door de uitbreiding van de stad Groningen in zuidelijke richting is nu nauwelijks meer grasland aan de noordzijde van het meer aanwezig. Een jaar of vijftig geleden moeten de graslanden hier vooral uit schraalland hebben bestaan. In 1976 trof ik nog wat restanten schrale vegetatie aan, met Struikheide, Dopheide, Sterzegge en Pijpestrootje. Dit zijn planten die behalve op laagveen ook op de heide groeien. De uitbreiding van het meer is gerealiseerd door het uitgebaggerde veen op eilandjes en aan de oostzijde op het land tegen de dijk van het Hoornse Diepje (de oude loop van de Drentse A) op te spuiten. Op deze opgehoogde grond groeit hier en daar Veenpluis, een schraallandplant met een mooie zilverwitte bloeiwijze. Maar omdat het gras kennelijk goed groen moet zijn, wordt door het Meerschap aan de oostzijde ook kunstmest gestrooid. Milieukundig gezien een tamelijk onzinnige bezigheid.

Grote delen van het meer zijn ongeveer twee meter diep, met een bruin-zwarte blubberlaag op de bodem. Vanwege de venige ondergrond zweven zeer kleine veendeeltjes in het water. Na een tijd zwemmen in het meer, merkt je dit aan een bruine laag, die zich op je huid afzet en later op je handdoek. Dit is dus geen teken van vervuiling, want het water is redelijk schoon. Bij zeer zware storm, woelen de golven veel bodemmateriaal op en kleurt het water bruin. Bij vorst is het water onder het ijs diep bruinzwart, als een pijlloze diepte.

In de jaren '73-'78 telde ik het Paterswoldse meer ca 200 maal op vogels, daarna nog sporadisch. Hieruit put ik wat impressies, aangevuld met gegevens uit het archief. Allereerst de watervogels. Pas in de loop van de herfst ko-

men de eenden opzetten, als het aantal boten afneemt. In november en december zaten en zitten er overal verspreid Kuifeenden die naar mollusken duiken. Op 23 november '74 zaten er zelfs 700, maar dat was een uitschieter. Het maandgemiddelde voor nov-dec '74-78 ligt op ca 160. Momenteel zitten er zeker nog zoveel Kuifeenden, in '92 telde ik maximaal 310 op 22 november. Wel zijn er wat minder Tafeleenden. In de jaren '74-'78 gemiddeld 86 voor november-december, met een maximum van 400. De laatste jaren zijn er nooit meer dan 50 gezien. In het algemeen lijkt de verhouding Kuifeend: Tafeleend in Groningen steeds verder te stijgen, wat goed is te kwantificeren omdat in de VVG voor een aantal gebieden deze verhouding is weergegeven. Een paar recente waarnemingen illustreren dit:

Foxholstermeer	31-1-93	270	Kuif om	320
Tafel (VvG: 1: 1,8)				
Winschoterdiep	3-1-93	184	Kuif om	8
Tafel (VvG: 2,5: 1)				
Hoornse Plas	22-11-92	355	Kuif om	20
Tafel (VvG: 2,5: 1)				
Lauwersmeer	27-11-92	220	Kuif om	465
Tafel (VvG: 1: 8,0)				

Het lijkt erop dat de Tafeleend wat is achteruit gegaan en de Kuifeend iets vooruit. Op het Foxholstermeer kwamen overigens vroeger veel minder duikeenden voor; door de betere waterkwaliteit zit er nu meer voedsel in de plas. Een afname is er ook bij de Wilde Eend te zien. In de jaren '70 was de Wilde Eend in de maanden december en januari de dominante soort: maximaal waren er 2300 op 2 januari '75. Deze winter telde ik maximaal 400 op 30 december '92. Een afname van het aantal Wilde Eenden heeft zich ook op andere plaatsen in de omgeving voorgedaan, zoals bij het Zuidlaardermeer. De opengevallen plaatsen lijken letterlijk door de Smient te zijn opgevuld. Hoewel rond het Zuidlaardermeer e.o. in de jaren '70 tot 2500 Smienten aanwezig waren, was het Paterswoldse Meer geen pleisterplaats. Jaarmaxima van 18 en 20 voor '74 en '75 maken dat duidelijk. Daarna is eigenlijk jaarlijks het aantal omhoog gegaan en thans is een paar honderd tamelijk gewoon. Maar omdat er weinig grasland aan het meer overgebleven is, zit een verdere stijging op het meer zelf er niet meer in. In de onmiddellijke omgeving telde ik op 22 november '92 1470 rustende Smienten op de noordelijker gelegen Piccardplas (foerageren

in de omgeving) en 1440 op de Hoornse Plas (zie onder). In de marge zijn ook Fuut en Aalscholver toegenomen. Op 14 november '92 zwommen er 38 Futen op het meer, het maximum uit de periode tot '83 was 33 op 12 november '76.

Behalve Kuifeenden en Tafeleenden duiken ook Meerkoeten naar de mollusken in de modderbodem. Doorgaans zijn er 's winters op en rond het meer een paar honderd Meerkoeten te vinden. Rond '75 waren dat er nog veel meer (gemiddeld 250-500, uitschieter naar 1100), maar het extra contingent kwam geheel op rekening van grazers op de weilanden aan de noordzijde. Op het water zijn de aantallen niet sterk gewijzigd. Kleine aantallen Brilduikers en Grote Zaagbekken completeren het beeld in de winter. Voor Slobeenden, Wintertalingen, Pijlstaarten en zwanen is het meer te diep en de aantallen van deze soorten zijn doorgaans te verwaarlozen. Alleen tijdens de aanleg van de uitbreiding was er tijdelijk geschikt biotoop voor een meer divers gezelschap watervogels. Het half uitgegraven nieuwe meer bleef enkele jaren op een eigen waterregime, totdat de beschoeiingen gereed waren. Er zaten in het door regenwater gevoedde nieuwe deel veel Krak-eenden en er broedden Slobeenden, Zomertalingen, Kleine Plevieren, Kokmeeuwen, Visdiefjes en Oeverzwaluwen. De Kokmeeuwen hielden nog lang vol, ook toen de uitbreiding al af was, maar opkomende bosopslag op de eilandjes deed ze tenslotte afknokken. Wel is er nog een meeuwenlaapplaats op het meer met doorgaans een 5000 meeuwen. Kokmeeuwen zijn afkomstig uit de stad Groningen, Stormmeeuwen vooral uit de weilanden in de omgeving. In de winter, als het meer met ijs is bedekt, zitten er altijd kraaien op de ijsvlakte. In de VVG staat een waarneming van 85 Bonte Kraaien, gedaan door de NJN op 16 januari '58. Bonte Kraaien zijn rond de stad zeldzaam geworden, maar 30 december '92 stond er nog eentje op het ijs tussen 57 zwarte ondersoortgenoten.

HOORNSE PLAS

De Hoornse plas is eind jaren 60 ontworpen op de tekentafel en in het begin van de jaren zeventig aangelegd, puur als een recreatieterrein. Toch is het voor de vogels een interessant terrein. Dat is al zo vanaf 1975, toen de plas

voor de recreanten en de vogels gereed kwam. Vanaf de nazomer tot aan de winter verblijven op de Hoornse plas minstens zoveel eenden als op het veel grotere Paterswoldse meer. Een van de belangrijkste oorzaken is, dat in de Hoornse plas massaal Waterpest groeit, wat door watervogels wordt gegeten. Als het tegen de herfst loopt valt goed te zien dat de hele plas er mee is volgegroeid: grote stukken losgeraakt Waterpest drijven dan naar de kant, waar zich een dik donkergroen pakket plantemassa langs de waterlijn ophoopt. Plantenetende watervogels profiteren er volop van. In eerste plaats zijn dit de Meerkoeten, waarvan er meestal vanaf augustus vele honderden zijn. Wat later, zo in oktober, komen de Smienten erbij; de laatste jaren zijn er meer dan duizend vogels. In de beginjaren waren er ook vaak tientallen Krakeenden en Knobbelzwanen. In het verleden zijn er Krooneenden gezien (maximaal 3). In de herfst zijn er altijd Kuif- en Tafeleenden, vaak wel een paar honderd, maar deze vogels duiken met name naar de zoetwatermosselen en -slakken, die op de zandige bodem leven. Temidden van de honderden Smienten, Meerkoeten en Kuifeenden bevinden zich doorgaans ook enkele Brilduikers en Futen. In de wintermaanden zijn er Grote Zaagbekken en Nonnetjes te zien. Kokmeeuwen en Scholeksters lopen vaak op de strandjes of zitten op de paaltjes of het vlondertje midden op de plas. Ook strijken vaak Zilvermeeuwen neer. In de herfst zien we soms hoe de ene meeuw de andere van zijn paaltje jaagt. Baas boven baas. De laatste jaren pleisteren ook steeds regelmatig Aalscholvers.

De aantallen watervogels vertonen over de jaren heen enige schommelingen, maar in zijn totaliteit is er geen toe- of afnemende trend te bespeuren. Omdat er geen vaarrecreatie in de herfst is, worden de eenden nauwelijks verstoord en zijn bepaald niet schuw.

Op en rond het water broeden geen vogels, omdat het in de zomermaanden veel te druk is. Op de brede gazons lopen vaak Witte Kwikstaarten uit de omgeving en in de aanplant broeden huis-, tuin- en keukenvogels zoals Fitis, Tuinfluiter, Braamsluiper en Grasmus.

HOORNSE DIJK

Om een scheepvaartverbinding van Groningen naar Assen mogelijk te maken werd in de vorige eeuw het Noord-Willemskanaal gegraven.

Vanaf de Punt bij Glimmen tot aan de oude binnenstad van Groningen loopt het kanaal in het oude stroomdal van de Drentse A. De Drentse A werd ter plaatse Hoornse Diep genoemd, en kronkelde sterk. Bij de aanleg van het kanaal werden daarom vrijwel alle meanders afgedoed. Vele daarvan zijn nauwelijks meer in het veld te herkennen, omdat ze in weiland werden omgezet. Tussen de Meerweg en de wijk Corpus den Hoorn in Groningen is de oude loop gespaard gebleven. Het vormt de enige toegangsmogelijkheid tot het Paterswoldse meer en wordt daarom als vaarwater opengehouden. Omdat het waterpeil van het Paterswoldse meer ca 2 meter lager ligt, kan het meer alleen via een sluis in de Hoornse Dijk worden bereikt.

De Hoornse Dijk is een smalle slingerdijk die sterk doet denken aan een dijk in het rivierengebied. Iets vergelijkbaars is in NO-Nederland niet aanwezig en alleen daarom is behoud van de dijk in zijn huidige vorm belangrijk. De dijk zelf is de laatste 20 jaren hetzelfde gebleven, maar de onmiddellijke omgeving is erg veranderd. De weilanden ten oosten van het Hoornse Diepje en ten westen van het Noordwillemskanaal (twee langgerekte eilanden) werden in de jaren zestig met bagger uit het kanaal opgespoten en daarna aan hun lot overgelaten. Op deze opspuitterreinen vestigden zich Kleine Plevieren (broedsels in '64, '65 en '68), Kluten en Bergeenden. Maar grote delen raakten spoedig begroeid met riet, wilgen en andere loofbomen. Momenteel zijn de twee eilanden grotendeels met opgaand bos begroeid. Op het meest zuidelijk en grootste eiland heeft de padvindrij een onderkomen. In het water groeien plaatselijk Waterlelie, Kikkerbeet, Krabbescheer, Hoorblad en Drijvend Fonteinkruid. Langs de oevers is hier en daar een smalle Rietkraag, met pollen Cyperzegge en Pluimzegge. In de berm van de dijk staan plaatselijk het Jacobskruiskruid en de Gele Morgenster, die je met wat goede wil als "echte dijkplanten" zou kunnen opvatten. De leukste plant langs de dijk is de zeldzame Slangewortel. In mei is de dijk op z'n mooist omdat dan het Fluitekruid massaal bloeit.

Al vroeg in het voorjaar is langs de dijk activiteit van de Futen te bespeuren. Ze zijn weinig schuw en beginnen er ieder jaar wat vroeger te broeden dan op veel andere plaatsen in Haren.

In de bosjes broeden enkele Nachtegalen en uiteraard veel Tjiftjaffen, Zwartkoppen en andere zomervogels. In de smalle rietstrook zitten Kleine Karekieten. Aan de westkant, tussen het meer en de Hoornse Dijk, zitten in de Pitrusruigte Sprinkhaanzangers. Andere broedvogelsoorten die het vermelden waard zijn: Buidelmees, Matkop en Koekoek. Nieuwkomer is de Nijlgans; de Nijlganzenpopulatie van het gebied rond het Paterswoldse meer bedraagt thans al ongeveer 200 vogels. Opvallend zijn ook de tientallen verwilderde witte en bonte ganzen, die luidruchtig rondstruinen.

FRIESEVEEN

Ook het Frieseveen, aan de zuidzijde van het Paterswoldse meer in de gemeente Eelde, is ontstaan door systematische verving, waarmee werd begonnen rond 1828. De legakkers zijn in de noordwesthoek nog deels in tact. Vooral elzen geven de toon aan, in het centrale deel is er wat rietland. Het Frieseveen is al weer een aantal jaren in bezit van de vereniging Natuurmonumenten. Uit een grijs verleden danken we de vuilstort, een honderden meters lange strook van 20-30 meter breed aan de zuidzijde van de plas. De grond is nu overdekt met bos en brandnetels, maar in de vele gaten kun je de oude keteltjes, scherven en andere beschavingsresten die niet in humus zijn omgezet, in de grond zien zitten. Een goede indruk van het Frieseveen is te krijgen door het slingerpad af te lopen beginnend bij het café van Dubois aan de Meerweg. Wie de mooiste stukjes wil zien, kan het beste een roeiboot huren. In het water groeien Gele Plomp en Waterlelie, er zijn weinig andere waterplanten. In de Schipsloot, de verbinding met het Noordwillemskanaal groeien Kikkerbeet, Waterpest en Hoornblad. Langs de oevers staat weinig Riet, wel zijn er veel ruigtekruiden: Koninginnekruid, Valeriaan, Brandnetel en vooral Harig Wilgeroosje. In het voorjaar bloeit veel Speenkruid en hier en daar een pol Dotterbloemen.

Het soms grote aantal roeiboten beperkt met name in het zomerhalfjaar de aantallen watervogels, maar de Futen hebben daar ogenschijnlijk weinig last van, ook vroeger niet toen er soms tientallen boten op een drukke zomerdag waren. Het Frieseveen is een gebied voor slapende Aalscholvers (meer dan 100) en de zeldzame Ijsvogel die er af en toe ook broed-

vogel is. Voor de laatste moet je echt zoeken, de Aalscholver is niet zo moeilijk te ontdekken. Een paar elzen midden van de plas zijn helemaal wit van de uitwerpselen. De laatste jaren neemt het aantal Aalscholvers rond Haren nog steeds toe, een gevolg van het uitzwermen van dieren uit de steeds groter wordende kolonies rond het Ijsselmeer. Het Frieseveen is wellicht ook in trek omdat het enige gelijkenis vertoont met de gebieden in Noordwest-Overijssel en Eernewoude, de dichtstbijzijnde kolonies. Of het ooit tot broeden gaat komen is echter twijfelachtig, omdat daarvoor alle delen van het terrein te zeer ontsloten zijn. Het Frieseveen is ook een belangrijke slaapplek voor kraaiesoorten, vooral voor de Kauw. De meeste Kauwtjes uit de zuidelijke delen van de stad Groningen en uit Haren trekken tegen de avondschemer met veel lawaai naar de noordwesthoek van het Frieseveen. De groepen uit Helpman trekken doorgaans dwars over het Paterswoldsemeer. Het lijkt erop dat er momenteel 's winters meer eenden zitten dan een jaar of 20 geleden. Relatief zijn er op het Frieseveen veel Slobeenden (soms meer dan 200) en Kuifeenden (idem). Wilde Eenden en Grote Zaagbekken trekken bij harde wind weg van het Paterswoldse meer naar het veel beschuttere Frieseveen. Tot de broedvogels kunnen we een groot aantalsoorten rekenen, van klein (Kleine Bonte Specht, jaarlijks 1-2 paren volgens Jeroen Nienhuis) tot groot (Nijlgans). In de winter foerageren Sijsjes, Barmsijsen en Vinken op elzenzaad. Het Frieseveen is dus een afwisselend gebied. We hebben goede verwachting dat de natuurwaarden nog wat kunnen worden uitgebouwd. Men is bezig de omliggende strook weilanden opnieuw in te richten, een stap vooruit. Maar of de Kievitsbloemen die Jo de Jonge hier tientallen jaren geleden aantrof weer terug komen, blijft de vraag. Wie wil weten hoe ze er "semi-wild" uit zien kan in de Hortus in Haren terecht.

We zijn hiermee aan het einde van de beschrijving van een stuk "semi-natuur" gekomen, dat aan het noorden wordt begrensd door het beton van een oprukkende stad... waar ondanks de drukte het jaar rond toch nog een heleboel vogels te zien zijn.

LITERATUUR

Boekema, E.J., P. Glas en J.B. Hulsscher. *De*

vogels van de provincie Groningen. 1983

van Slageren, A.H. *Het Paterswoldse meer. Ontstaan en ontwikkeling.* Harener historische reeks no 6, Boomker, Haren. 1989